

HENRIK FORSBERG

”För den svenska befolkningen frukta vi icke.”

Är 1860-talets svält i Österbotten en bortglömd episod i historien om det svenska i Finland?

Hungeråren på 1860-talet är ett relativt etablerat tema i finländsk historieforskning. Också för den breda allmänheten är det åtminstone i någon mån bekant. Gör man internationella jämförelser kan man lätt konstatera att finländska historiker, men också den bredare allmänheten, vet (eller tror sig veta) åtminstone några basfakta om vad som hände under hungeråren och varför.

Trots att de flesta hyser någon form av baskunskap om dessa år behöver man specificera vilken svältkris man syftar på, och därför inkluderas oftast den kronologiska vägvisaren 1860-talet eller mer avgränsat 1866–1868 eller bara 1867–1868 (för att inte förväxla den med den andra stora hungersnöden 1695–1697). Benämningen ”hungeråren på 1860-talet” är med andra ord i viss grad bekant bland allmänheten.¹ Men har vi all information om krisens gång och konsekvenser? När det gäller forskningslitteratur och information på svenska om hungeråren i Finland är det svårt att hitta någon sådan, och det finns fortfarande mycket att klargöra om krisen och dess konsekvenser.

Uppsatsen har tillkommit med stöd från Otto Malms donationsfond, Kulturfonden för Sverige och Finland och Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse. Ytterligare vill jag tacka de anonyma granskarna och redaktionen för deras konstruktiva kritik i finslipandet av texten.

1. Miikka Voutilainen, *Nälän vuodet – Nälänhätiens historia* (Jyväskylä 2017), s. 65.

I denna uppsats lyfter jag fram vad som har skrivits på svenska om Finlands nödår på 1860-talet, med särskilt fokus på vad som skrivits om Österbotten – detta eftersom Vasa län var ett av de län som drabbades hårdast av missväxten och av ökad dödlighet. Dessutom är det där som en betydlig del av den svenskspråkiga allmogen i Finland var och är bosatt. Uppsatsen är främst en litteraturöversikt om forskningsläget kompletterad med några empiriska axplock för att bättre illustrera de frågor som forskningen hittills inte lyckats besvara. Först ger jag en kort presentation av den existerande, främst finskspråkiga, forskningslitteraturen för att framlägga vad vi vet om perioden och presenterar de statistiska nyckeltalen. Sedan vänder jag uppmärksamheten mot den svenskspråkiga historieskrivningen och även mot hur man i Sverige har skrivit om händelsen. Efter det tar jag till närmare granskning Österbotten och ett urval lokalhistoriska verk därifrån. Till sist lyfter jag fram förslag på vidare forskning och belyser hurdan forskning som nyligen har påbörjats.

Bakgrund, syfte och inramning

Det är inte ovanligt att stöta på nödår i historieundervisningsmaterial och i populära historieverk, speciellt inte i lite modernare publikationer. Vanligt är också att hungeråren beskrivs som någon form av historisk bakgrund till Finlands modernisering och industrialisering. I dagsaktuella offentliga debatter förekommer hänvisningar till hungeråren med jämna mellanrum.² Hungeråren är likaså ett återkommande tema och motiv i flera finländska skönlitterära klassiker.³ Hungerårsmnnes-

-
2. Det senaste exemplet är av Kari Enqvist, som skrev: ”Valtionvelka pelottaa, kuten se oli pelottanut J. V. Snellmania. Tämä antoi ennemmin suomalaisten kuolla nälkään kuin otti velkaa.” Kari Enqvist, ”Sen sijaan että pelkäämme velkaa, pidetään pää kylmänä ja treenataan prosenttilaskua”, YLE 27.10.2020, <https://yle.fi/uutiset/3-116130> (hämtad 4.11.2020). Gör man en Googlesökning med sökorden ”blog nälkävuodet” så får man cirka 16 500 diskussionsinlägg varav många är förankrade i en lokalhistorisk diskurs inspirerad av märkesåret 2017 eller 2018. Se även Henrik Forsberg, *Famines in Mnemohistory and National Narratives in Finland and Ireland, c. 1850–1970*, Valtiotieteellisen tiedekunnan julkaisuja – Publications of the Faculty of Social Sciences 131 (Helsinki 2020).
 3. Forsberg, *Famines in Mnemohistory*, s. 169; Antti Häkkinen et al., *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (Porvoo 1991), s. 250–272; Tuomas Jussila. ”Saarijärwen Paawosta ei näy wiwahdustakaan.” *Nälkävuodet ja kirjallisuus*, Tuomas Jussila & Lari Rantanen (toim.), *Nälkävuodet 1867–1868* (Helsinki 2018), s. 239–272. Med skönlitterära klassiker avser jag bland annat K. A. Tavaststjernas *Hårda tider* (1891); Santeri Alkios *Murtavia voimia* (1896), Ilmari Kiantos *Punainen*

märken går det också att hitta, bara man vet var man ska leta. Andrew Newby har räknat upp närmare åttio hungerårsminnesmärken i Finland.⁴

Den som vill fördjupa sig i ämnet kan lätt hitta information i ett antal böcker på kommunala bibliotek eller i artiklar på nätet, förutsatt att hen förstår att använda finska sökord såsom ”nälkävuodet” eller ”kato-vuodet” och är beredd att läsa på finska eller engelska. Även om en stor del av primärkällorna är på svenska så domineras paradoxalt nog sekundärlitteraturen av finskspråkig forskning. Informationskällorna på svenska är betydligt färre och sökorden ”nödår” och ”missväxtår” hänvisar oftast till innehåll som handlar om missväxten i Sverige och inte om förhållandena i Finland på 1860-talet.

Därmed kan både den rikssvenska och den finländska forskningen (åtminstone den äldre) anklagas för att ha förbisett händelsen ur ett bredare perspektiv både regionalt och europeiskt. De finska framställningarna diskuterar krisen i Finland och i finskspråkiga bygder, och de svenskspråkiga fokuserar på händelserna i Sverige. Faktum är att den stora hungersnöden på 1860-talet inte enbart var Finlands ”hårda tid” och inte heller bara Sveriges ”Satans år”⁵. Missväxtåren 1866–1869 påverkade levnadsförhållanden i stora delar av norra Europa (Finland, Estland, Sverige, Ryssland och spannmålsmarknaderna i hela Östersjöområdet och även i Centraleuropa),⁶ men nästan alla framställningar om krisen brukar avgränsas till nationella gränser.

I vetenskapliga termer skulle vi hänföra den rådande infallsvinkeln till metodologisk nationalism (trots enstaka akademikers digra försök

viiva (1909), Frans Emil Sillanpääs *Hurskas kurjuus* (1919), Väinö Linnas trilogi *Täällä pohjantähden alla* (1959–1962) och Mika Waltaris trilogi *Isästä poikaan* (1933–1935).

För övrigt så kan även en stor del av den samhällskritiska realismen hos Aleksis Kivi, Juhani Aho och Minna Canth ses som en reaktion aktualiserad av generationen född under 1860-talet.

4. Andrew G. Newby, 'Finland's "Great Hunger Years" memorials. A sesquicentennial report', Andrew G. Newby (ed.), *"The Enormous Failure of Nature" Famine and Society in the Nineteenth Century* (Helsinki 2017), s. 173–214.
5. Olle Häger et al., *Ett satans år* (Stockholm 1978).
6. Fredrik N. G. Andersson & Jonas Ljungberg, 'Grain market integration in the Baltic Sea Region in the nineteenth century', *The Journal of Economic History* 75 (September 2015:3), s. 749–790; 'Austro-Hungarian prices and wages, 1827–1914' och 'Prices and wages in Krakow, 1769–1914', List of Datafiles, International Institute of Social History, www.iisg.nl/hpw/data.php/austria (hämtad 15.5.2020); Juha Jantunen & Kimmo Ruosteenoja, 'Weather conditions in Northern Europe in the exceptionally cold spring season of the Famine Year 1867', *Geophysica* 36 (2000:1–2), s. 69–84.

att anamma mer komparativa och transnationella synsätt). Men trångsyntheten begränsar sig inte enbart till hur forskarna bedömer den internationella kontexten utan även till hur och om forskarna väljer att beakta sådana samhällsgrupper som på det nationella planet hamnar i marginalen. Detta leder till att sådana historier och erfarenheter som inte alls eller endast ofullständigt passar in i den nationella berättelsen faller i skymundan: till exempel regioner vars utveckling skiljer sig från det övriga landets, såsom Österbotten,⁷ för att inte tala om de gränsöverskridande kontakterna över Bottniska viken efter 1809.⁸ Även minoriteters upplevelser, såsom finlandssvensk pauperism och svält, kan anses höra till denna kategori.

Uttrycket finlandssvensk är naturligtvis en anakronism då vi diskuterar 1800-talets svenskspråkiga befolkningsgrupp i Finland, emedan begreppet togs i bruk först under 1910-talet.⁹ Å andra sidan är det ett behändigt begrepp för att urskilja den svenskspråkiga befolkningen från den finskspråkiga i Finland och Finlands svenskspråkiga befolkning från Sveriges svenskspråkiga befolkning. Tyvärr har få historiker, varken rikssvenska, finlandssvenska eller fennomanska till denna dag känt något större behov av att forska i svenskspråkig svälthistoria i Finland.¹⁰

Om man läser svenskspråkig forskningslitteratur kan man lätt få den missvisande bilden att nödåren på 1860-talet inte alls eller endast indirekt drabbade den svenskspråkiga allmogebefolkningen i Finland, eller att den rent av inte berörde storfurstendömet Finland utan endast Sverige 1867–1869. Så var dock inte fallet. De svenskspråkiga bygderna i Finland påverkades i hög grad och ingen finländsk nödforsknare värt sitt salt skulle påstå det motsatta, det vill säga om hen skulle bli tillfrågad om saken, men få har fått den frågan. Faktum är att Vasa län var ett av storfurstendömet värst drabbade län och stora delar av kustnära Österbotten, där majoriteten av befolkningen var svenskspråkig, hörde till detta län. Dödligheten i alla svenskspråkiga socknar steg, inte

7. Nils Erik Villstrand, *Landet annorlunda. Uppsatser om Österbottens historia* (Vasa 2002).

8. Se till exempel Matti Klinge, *Kaksi Suomea* (Helsinki 1982), s. 50–62.

9. Max Engman, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, *Finlands svenska historia* 3, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS) 702:3 (Helsingfors 2016), s. 240–241.

10. Max Engman, 'Historikernas folk', Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*, SSLS 626 (Helsingfors 2000), s. 31–46.

lika mycket som i inlandssocknarna, men den steg trots allt. Ytterligare vet vi att Österbotten och Västerbotten i Sverige av tradition har haft ett starkt kulturellt utbyte med varandra, och att särskilt handelshusen med sin utlandshandel format en viktig kontaktyta till omvärlden. Dessutom är det intressant att missväxten 1867 och nöden också var betungande i Västerbotten, dock med mindre dödlighet än på Kvarrens östra strand. Därmed utgjorde svenskspråkiga Österbotten tillsammans med sina många handelsstäder en kontaktyta mellan finnar, svenskar och internationell handel, mellan bönder och borgare, mellan fiskare, tjärbrännare och jordbrukare, mellan pietister och knivjunkare, och så vidare. Österbotten var historiskt sett en intressant knutpunkt mellan olika ekonomiska aktörer och med en säregen samhällsutveckling jämfört med det övriga Finland.¹¹ Det var också här som hungerårens mortalitetsnivåer varierade mest mellan de olika socknarna.

Det historiska Österbotten är svårt att kartlägga. Regionsbenämningarna har skiftat genom seklerna liksom den administrativa förvaltningen. Regionhistoriker från 1900-talet åtskiljer det svenskspråkiga och det finskspråkiga Österbotten (som dessutom brukar indelas i Södra Österbotten, Mellersta Österbotten och Norra Österbotten).¹² Under 1860-talet var den viktigaste administrativa gränsdragningen Vasa län, som bestod av fem härader inklusive Laukkas härad med stora delar av det som nuförtiden hör till Mellersta Finlands landskap. Häraderna bestod av modersocknar till vilka i sin tur hörde diverse kapell och predikogäll av vilka en del upphöjdes till självständiga socknar. För enkelhetens skull är det befogat att tala om dessa som församlingar som från och med 1868 blev kommuner. De sju städerna hade också sina egna församlingar. Inalles talar vi om 88 församlingar. Den svenskspråkiga majoriteten koncentrerades till kustområdet medan inlandets majoritet utgjordes av finskspråkig befolkning. Språkgränsen i Österbotten var skarpare än i Nyland.¹³ Men det är också befogat att tala om Österbotten som en kontaktzon mellan svenskspråkiga och finskspråkiga.¹⁴

-
11. Heikki Ylikangas, *Aina sitä jokin naula vetää. Erytisympiirteet Etelä-Pohjanmaan historiassa* (Helsinki 2017).
 12. Se William Hägg et al. (red.), *Svenska Österbottens historia I–V* (Vasa 1977–1985); *Etelä-Pohjanmaan historia I–VII* (Seinäjäki/Vaasa 1945–2006).
 13. Engman, *Språkfrågan*, s. 275.
 14. Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*, Finlands svenska historia 2, SLS 702:2 (Helsingfors 2009), s. 120.

Det finns fortfarande mycket vi inte vet om hur krisperioden på 1860-talet erfors och upplevdes lokalt. Detta gäller speciellt svenska Österbotten.

Vad vet vi om hungeråren i Finland?

En allmän uppfattning verkar vara att hungertiden var ett resultat av på varandra följande missväxter, vilken nådde sin klimax med extremt hög dödlighet åren 1867–1868. Regionalt var krisen värst i Uleåborgs län, norra delarna av Satakunta och i Vasa län (inklusive svenska Österbotten). Men hög dödlighet drabbade även Norra Savolax, Norra Karelen, övre Satakunta och Tavastland längs järnvägsbygget 1868–1870.¹⁵ Som andra bakgrunder till krisen brukar ofta nämnas den allmänna och utspridda fattigdomen, landets perifera geopolitiska ställning och landets sena industrialisering (med vilket främst avses att järnvägsnätet bestod av en bana mellan Helsingfors och Tavastehus, samt att smör- och sågexporten fortfarande var relativt småskalig jämfört med den roll som den skulle komma att få under senare decennier).¹⁶ Härtill kom det internationellt spända ekonomiska läget som krympte företagens och staternas handlingsutrymme genom höjda räntor, vilket resulterade i flera konkurser.¹⁷ Den senaste forskningen har även bedömt att den finska senatens agerande hade del i krisen. Delvis var senaten låst i ett önsketänkande under våren och sommaren 1867 då den hoppades på och förväntade sig en bättre skörd än vad som var möjligt då denna redan var dömd att misslyckas eftersom sådden hade försenats med över en månad på grund av den kalla våren. Utöver detta kommer genomförandet av valutareformen 1865 och försöket att skydda värdet på den finska marken som bidragande orsak till att nöden eskalerade som en ekonomisk penningkris.¹⁸ Användning av olika surrogatämnen

-
15. Oiva Turpeinen, *Nälkä vai tauti tappoi? Kauhunvuodet 1866–1868*, Hist. Tutk. 136 (Helsinki 1986).
 16. Miikka Voutilainen, *Poverty, Inequality and the Finnish 1860s Famine*, *Jyväskylä studies in humanities* 287 (Jyväskylä 2016); Petri Rekonen, ”Suomen voi ei kelpaa kuin kärrynvoiteeksi.” Maatalouden käännekohta vai taantuma kehityksessä?, Tuomas Jussila & Lari Rantanen (toim.), *Nälkävuodet 1867–1868* (Helsinki 2018), s. 66–122.
 17. Markku Kuisma, *Metsäteollisuuden maa. Suomi, metsät ja kansainvälinen järjestelmä 1620–1920* (Helsinki 1993), s. 221–227.
 18. Lari Rantanen, ”Silloin vilja on hopea”. Nälkävuodet, talouspolitiikka ja hallinnon toimet, Tuomas Jussila & Lari Rantanen (toim.), *Nälkävuodet 1867–1868* (Helsinki 2018), s. 123–170; Heidi Reese, A lack of resources, information and will. Political aspects

såsom bark, halm eller lavar och överlevnadsstrategier såsom tiggande eller arbetsmigration brukar inkluderas i den schablonmässiga framställningen. Den som bekantat sig med forskningslitteraturen kan till och med upprepa några siffertal om befolkningsförluster och dödstal och eventuellt bilda sig en uppfattning om ändamålsenligheten av den kejsrerliga senatens undsättningsåtgärder. Men utanför experternas diskurser är det inte ovanligt att statistiska nyckeltermen och siffror ihopblandas med varandra på ett sätt som oftast får krisen att se värre ut än den egentligen var.¹⁹ Detta är beklagligt eftersom krisen de facto var väldigt bekymmersam och dramatisk. Överdrifterna är onödiga.

För de flesta hungerårsforskare är statistiken om dödligheten och befolkningsförlusten ganska okontroversiell och entydig, eftersom den finska befolkningsstatistiken är av god och relativt pålitlig kvalitet även internationellt sett.

Statistikcentralen placerar hungeråren bland de år då befolkningsökningen var negativ, det vill säga 1866–1868.²⁰ Hungeråren syns genom en klar minskning av levande födda barn under åren 1866, 1867 och 1868 och i den långsamma trenden av färre ingångna äktenskap redan från 1861. Minskningen av ingångna äktenskap kan tolkas som ett tecken på sjunkande framtidstro som reaktion på en försämring av de ekonomiska förhållandena.²¹ Missväxter av olika grad drabbade stora delar av landet 1856–1857, 1862 och 1865–1867.²² Den största dödligheten inträffade 1868 och var tre till fyra gånger större än under vanliga år, beroende på vilka referensår man väljer att jämföra med. För

of the Finnish Crisis of 1867–68', Andrew G. Newby (ed.), *"The Enormous Failure of Nature." Famine and Society in the Nineteenth Century* (Helsinki 2017), s. 83–102; Mika Arola, *Foreign Capital and Finland. Central Government's First Period of Reliance on International Financial Markets, 1862–1938* (Helsinki 2006).

19. Ett exempel på detta är då filmregissören Mikko Kuparinen gav ett anförande på Torino Film Lab inför potentiella filminvesterare om den planerade filmatisering av Aki Ollikainens roman *Nödåret*. I sin pitch berättade han att den "stora hungersnöden i Finland 1867 dödade nästan tjugo procent av landets befolkning". Se <http://www.torinofilmclub.it/tfl-films-series/projects/328-white-hunger> (hämtad 27.10.2021). Det procenttal Kuparinen angav har ingenting med verkligheten att göra.
20. Befolkningsförändringar och folkmängden 1749–2020, Statistikcentralen StatFin, https://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/fi/StatFin/StatFin__vrm__vaerak/statfin_vaerak_pxt_11rb.px/chart/chartViewLine (hämtad 27.10.2021).
21. Voutilainen, *Poverty, Inequality and the Finnish 1860s Famine*, s. 122–131.
22. Heidi Hirvonen, *Tiedon, tahdon vai resurssien puutetta? Suomen hallinto ja syksyn 1867 elintarvikekriisi*, pro gradu-tutkielma (Helsinki 2013).

detta år råder det dock inget tvivel om att definitionen hungersnöd passar in på Finland.²³

Tabell 1. Finlands demografiska nyckeltal 1861–1870²⁴

År	Levande födda	Döda	Naturlig folkökning	Ingångna äktenskap
1861	66 534	41 845	24 689	15 067
1862	66 328	50 005	16 323	14 103
1863	64 983	52 984	11 999	13 205
1864	71 307	40 975	30 332	14 065
1865	62 780	45 743	17 037	12 824
1866	58 853	61 894	-3 041	11 140
1867	59 164	69 774	-10 610	11 729
1868	43 757	137 720	-93 963	10 121
1869	58 395	43 675	14 720	17 238
1870	63 748	31 841	31 907	17 917

I princip skulle vi kunna nämna namnet på varenda person som dog eller föddes under hungeråren. Misstagen och utelämningarna från befolkningsstatistiken berör främst uppskattningar i antalet dödfödda och oregistrerade döda spädbarn samt antalet försvunna personer (inklusive uppskattningar om emigranter), vilka för de anhöriga säkerligen var betydande förluster men som på det nationella och statistiska planet trots allt utgör marginella siffror och inte förändrar den stora bilden av krisens gång.²⁵

Dödstalet i tabell 2 berättar om antalet döda per tusen invånare under ett år. År 1868 var begravningar, för att inte tala om massbegravningar, en vanlig företeelse, men det är befogat att även inkludera åren 1866 och 1867 i nödårens kronologi eftersom döden redan då gjorde ett betydande intrång i den nationella statistiken. Lokalt kan man dock

23. Voutilainen, *Nälän vuodet*, s. 33–38; Paul Howe & Stephen Devereux, 'Famine scales. Towards and instrumental definition of "famine"', Stephen Devereux (ed.), *The New Famines. Why Famines Persist in an Era of Globalization* (London 2007), s. 27–49; Cormac Ó Gráda, *Famine. A Short History* (Princeton 2009).

24. Befolkningsförändringar och folkmängden 1749–2019, Statistikcentralens PxWeb databas: http://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/sv/StatFin/StatFin__vrm__kuol/statfin_kuol_pxt_12at.px (hämtad 27.10.2021).

25. Kari Pitkänen, *Deprivation and Disease. Mortality During the Great Finnish Famine of the 1860s* (Helsinki 1993).

stöta på en kronologi som varierar från det typiska 1867–1868 till det långa 1863–1868 (Lehtimäki) eller 1862–1868 (Hausjärvi), och därför har forskarna skiftat till att tala om hungeråren på 1860-talet. Ett längre perspektiv möjliggör även beaktandet av socioekonomiska strukturer som bidragande faktorer till krisens klimax.²⁶ Bara genom att granska tabell 1 kan man identifiera flera olika grunder till en tidigare startpunkt för katastrofen, med 1864 som en ensam och exceptionell men otillräcklig demografisk återhämtning. Därför är benämningen nöd- eller hungeråren på 1860-talet befogad. Krisens klimax inträffade hur som helst under maj månad 1868, då över 25 000 människor dog. Detta torde tävla om platsen som alla tiders dödligaste månad i landets historia.²⁷

Tabell 2. Allmänt dödstal 1865–1869, hela landet²⁸

År	Allmänt dödstal, promille
1865	24,9
1866	33,6
1867	38,1
1868	77,6
1869	25,2

Det som däremot skapar större utrymme för debatt är de olika metoderna för hur man ska beräkna antalet döda orsakade av missväxterna (den så kallade excessdödligheten), hurdana dödsorsaker som ska inkluderas som hungerrelaterade och hurdan inverkan krisen hade på olika delar av samhället. Den senaste uppskattningen gällande befolkningsförlustens

-
26. Till exempel Häkkinen et al., *Kun halla nälän tuskan toi*; Pitkänen, *Deprivation and Disease*; Voutilainen, *Poverty, Inequality and the Finnish 1860s Famine*; Jan Kunnas, '1860-luvun nälkävuodet. Absoluuttinen ruokapula vai niukkuuden epätasainen jakautuminen', *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 114 (2018:3), s. 335–355; Antti Häkkinen & Henrik Forsberg, 'Finland's famine years of the 1860s. A nineteenth-century perspective', Declan Curran, Lubomyr Luciuk & Andrew G. Newby (eds.), *Famines in European Economic History. The last great European Famines reconsidered* (London 2015). Av modernare historieforskning har endast Jussila och Rantanen i *Nälkävuodet 1867–1868* valt en snävare benämning, även om bokens författare i praktiken tillämpar en mycket bredare kronologi.
27. Antti Häkkinen & Andrew G. Newby, 'Nälkäkriisi-Suomi. Kansainvälinen apu ja kotimaiset panostukset', Juhani Koponen & Sakari Saaritsa (toim.), *Nälkämaasta hyvintointivaltiksi. Suomi kehityksen kiinniottajana* (Helsinki 2019), s. 96–97.
28. Allmänt dödstal, 1751–2019, Statistikcentralens PxWeb databas: http://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/sv/StatFin/StatFin_vrm_kuol/statfin_kuol_pxt_12al.px (hämtad 27.10.2021).

absoluta och procentuella antal är gjord av Miikka Voutilainen, och hans slutsats är att befolkningsförlusten (det vill säga en uppskattning av barn som aldrig föddes på grund av nöden och en uppskattning av förtidsdödsoffer) varierade mellan 104 402 och 216 564 individer och en total befolkningsförlust på 7–12 procent, med en godtycklig generalisering på omkring 180 000 individer respektive 10 procent.²⁹ Befolkningsstillväxten åren efter hungeråren var ändå så snabb att befolkningsantalet redan 1872 nådde samma nivå som år 1865.

Man kan debattera om detta är mycket eller lite och om krisen bör förstås som kort eller långvarig, men i jämförelse med andra svältkatastrofer internationellt råder ingen tvekan om att det verkligen var en sällsynt hård kris som drabbade en väsentlig andel av den totala befolkningen med regionala och lokala särdrag.³⁰ Som jämförelse kan nämnas att dödligheten i Finland år 1918 var 30,4 promille och under andra världskriget år 1941 var den 19,8 promille.³¹ Och nu talar vi enbart om den tydligast bokförbara demografiska effekten: döden. Den utgör en väsentlig del, om än bara en bråkdel, av människans vardagliga, direkta och långvariga upplevelser. De sociala, ekonomiska och kulturella effekterna och inte minst de personliga och familjerelaterade effekterna är kanske svåra att kvantifiera men lika verkliga ändå, vilket inte får glömmas bort då vi hanterar stora och abstrakta siffror.

Det råder ingen brist på mer personliga källor. Folkminnesarkiven hos Etelä-Pohjalainen Osakunta, Suomen Historiallinen Seura (SHS), Finska Litteratursällskapet (SKS) och Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) innehåller många personliga och lokala berättelser av samtidsvittnen. Samtida personers memoarer liksom samtidspressen vittnar om otaliga tragiska mikrohändelser som berörde och återberättades av de överlevande. Antti Häkkinen är den forskare som har utnyttjat dessa källor mest.³²

29. Voutilainen, *Poverty, Inequality and the Finnish 1860s Famine*, s. 174–175.

30. Ó Gráda, *Famine*, s. 23–24; Voutilainen, *Nälän vuodet*, s. 33–37.

31. Statistikcentralens PxWeb databas, Allmänt dödstal, 1751–2019: http://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/sv/StatFin/StatFin__vrm__kuol/statfin_kuol_pxt_12al.px/table/table-ViewLayout1 (hämtad 27.10.2021).

32. Häkkinen et al., *Kun halla nälän tuskan toi*; Antti Häkkinen, ’Nälkävuodet, yhteisöt ja kuoleman kuvat’, Ilona Pajari et al. (toim.), *Suomalaisen kuoleman historia* (Helsinki 2019), s. 155–181.

Hungersnöden orsakade mycket sorg, rädsla och smärta, med långtgående sociala följd. Brist på mat och inkomst ledde till att familjer splittrades, människor tvingades att svälta ihjäl och vissa valde att göra det, konkurserna ökade, hemmen realiserades, människor övergav sina bostäder, arbete utfördes i extrema köldgrader, epidemier spreds och folk insjuknade, tilliten till andra förvittrade, normer bröts och stölder och prostitution ökade. Vissa hjälpte till medan andra stängde sina dörrar. Rädsla för att bli smittad, rädsla för att bli utsatt för stölder, rädsla för mord och hotelser spred sig till alla samhällsklasser, vilket ansträngde de sociala relationerna och tilliten till samhällets rättsliga fundament. Under nödåren, och speciellt under vårvintern 1868, blev mötet med döden en ny vardag. Ingen förblev oberörd av nödårens konsekvenser. Prästen och hans medhjälpare i bygden fick omorganisera sina arbetsrutiner så att den tre- till sexfaldiga mängden döda på något sätt kunde få en anständig kristen begravning. På många orter var man tvungen att öppna massgravar för utomstående tiggare och för de egna fattigaste församlingsmedlemmarna. Kyrkoböckerna innehåller information om de dödas person och man kan dessutom tolka skribenternas temporärt sämre handstil och den större slarvigheten i anteckningarna om händelserna som en ökad stressnivå i ett kaotiskt läge. Nya ad hoc-sjukhus, bårhus och gravplatser måste arrangeras och någon måste betala för dessa. Socken- och kommunalstämman måste ta ställning till många praktiska och svårlösta principiella problem gällande nödarbeten, rättvisa, undsättning och ökad oro för samhällsfreden.³³ Våren 1867 beslutade Orivesi socken att auktionera ut 100 tunnor råg ur sockenmagasinet för att bekosta kyrkoreoveringar och utvidgande av gravgården.³⁴ Nästa år kom gravgården till nytta då 832 personer måste begravas, vilket utgjorde en dödlighet på nästan 170 promille.³⁵ Från Ilmajoki/Ilmola berättades det sommaren 1868 att kommunen hade mottagit betalningskrav på Ilmolabornas begravningskostnader från andra orter. Skribenten tyckte att kravet på 10 mark per lik var alltför mycket då man inom den egna kommunen kunde begrava församlingsmedlemmarna till en kostnad på 2 mark per lik. Nämnden i

33. Forsberg, *Famines in Mnemohistory*, s. 35–74; Häkkinen et al., *Kun halla nälän tuskan toi*.

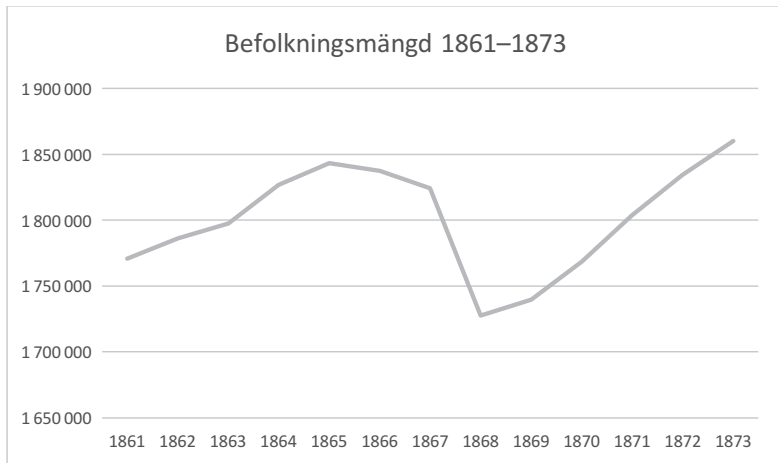
34. *Sanomia Turusta* 3.5.1867.

35. Turpeinen, *Nälkä vai tauti tappoi*, s. 261.

Ilmola valde att subventionera priset till högst 4 mark per lik för begravningskostnader annorstädes.³⁶

Vi kan vara säkra på att dessa beslut inte alltid fattades smärtfritt och utan polemik. Samtidigt är det onekligen viktigt att man erkänner att smärta inte går att kollektivisera till en gemensam upplevelse. Det är en distinkt skillnad mellan obehag som man kan vända ryggen till och fysisk smärta som man personligen upplever i form av hunger och/eller sjukdom. Mellan dessa extremer ligger en enorm gråzon av psykofysiska känslor och moraliska belastningar. Varje individ hade sina egna bekymmer och för många, till och med för de flesta, gav krisen endast upphov till vardagliga besvär. Tjugofem år senare varnade författaren Karl A. Tavaststjerna, vars mor hade dött under nödåren, om den bildade klassens fåfänga försök att anamma ”Runebergs rent folkliga Paavomyt”. Tavaststjerna tyckte att detta var skenheligt, eftersom de bildade klasserna inte var överlevarna (i ordets strikta bemärkelse).³⁷

Figur 1. Finlands befolkningsantal³⁸

36. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 7.7.1868. Se även Aulis J. Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen. Tiennäyttäjänä maakunnalle maamiesseura-aikana* (Vaasa 1953), s. 565.

37. Karl A. Tavaststjerna, 'Hårda tider', *Finsk Tidskrift* (1892:3), s. 228.

38. Befolkningsförändringar och folkmängden, 1749–2019, Statistikcentralens PxWeb databas: http://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/sv/StatFin/StatFin__vrm__kuol/statfin_kuol_pxt_12at.px (hämtad 27.10.2021).

Historien bakom kurvan

Den diskuterade statistiken ovan och i figur 1 gäller hela storfursten-dömet och baserar sig på samma källmaterial ur kyrkböckerna. Men hur har forskarna tolkat denna statistik? Det vill säga hur har man problematiserat skeenden utöver den sedvanliga och ytliga förklaringen att missväxten orsakade hungersnöden, nöden orsakade folkvandringar och epidemier bröt ut? Allt detta resulterade tillfälligt i en hög dödlighet, som samhället dock snabbt återhämtade sig från. Men hur ser historien bakom kurvan ut?

Den moderna historieforskningen om 1860-talets nödår kom i gång först på 1980-talet. Denna våg hämtade inspiration från samtida internationell forskning och från den minneshistoriska distans som underlättade historiserande av nödåren.³⁹ Oiva Turpeinens avhandling med den provokativa titeln *Nälkä vai tauti tappoi?* (Var det hunger eller sjukdomar som dödade?) utkom 1986 och gav upphov till en het debatt i *Historiallinen Aikakauskirja* där Turpeinen själv, Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen (som hade varit Turpeinens opponent) och Viljo Rasila (avhandlingens granskare i HAik) deltog.⁴⁰ Eino Jutikkala tog debatten vidare och placerade in den i en bredare analys av europeiska demografiska och historiska trender i verket *Kuolemalla on aina syynsä* (1987), där han starkt betonade vikten av epidemiologiska dödsorsaker. Han fick i sin tur en väldigt positiv granskning av Turpeinen.⁴¹

Både Jutikkala och Turpeinen ville göra gällande att epidemier har en mycket större och mer betydelsefull roll i mortalitetskriser än bristen på mat.⁴² Deras synsätt verkar ha drivits av en vilja att inte förväxlas med befolkningsteoretikern Thomas Robert Malthus (1766–1834) och hans efterföljares samhällsanalys om befolkningstillväxtens begränsningar. Malthus hade hävdade att befolkningen ökar exponentiellt medan livsmedelsproduktion endast kan öka linjärt, vilket förr

39. Forsberg, *Famines in Mnemohistory*.

40. Yrjö Kaukiainen, 'Tautimaan laulu. Entisajanväestökatastrofit ja ns. tautiteoria', HAik 85 (1987:1), s. 27–31; Viljo Rasila, 'Tutkimus 1860-luvun nälkävuosista', HAik 85 (1987:1) s. 49–51; Oiva Turpeinen, 'Entinen nälkämaan poika', HAik 85 (1987:2), s. 151; Eino Jutikkala, '"Jyrkkä" tautiteoria', HAik 85 (1987:2), s. 151–152; Yrjö Kaukiainen, 'Taudit ja teoria', HAik 85 (1987:3), s. 250–251.

41. Oiva Turpeinen, 'Väestöhistorian ääriiviioillakin on syynsä', HAik 86 (1988:1), s. 62–65.

42. Eino Jutikkala, *Kuolemalla on aina syynsä. Maaailman väestöhistorian ääriiviioja* (Porvoo 1987).

eller senare leder till en obalans mellan befolkningsantal och tillgång till mat.⁴³ Genom att betona epidemier framom matbrist i analysen av befolkningskriser kunde Jutikkala och Turpeinen kringgå att bli förväxlade med nymalthusianister.

Å andra sidan kan dikotomin kännas besynnerlig för dem som är bekanta med ekonomen Amartya Sens *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation* (1983), där han betonar marknadsökonomi och köpkraftens roll i förebyggandet av hungerkriser. Han visar att svältkriser kan uppstå under förhållanden där det inte råder absolut matbrist utan i stället brist på rättigheter till mat. Varken Jutikkala eller Turpeinen hänvisar till Sen (åtminstone hittar man inte Sen i deras referenser), och därmed drar de heller inte några paralleller till marknadsroll i skapandet av livsmedelskriser.⁴⁴

Ungefär samtidigt som Turpeinen arbetade med sin avhandling pågick ett annat svältforskningsprojekt med Timo Soikkanen, Antti Häkkinen, Kari Pitkänen och Vappu Ikonen. Det utfördes vid statsvetenskapliga fakulteten vid Helsingfors universitet och slutrapporten publicerades 1989.⁴⁵ I detta projekt nedtonades den skarpa skiljelinjen mellan hunger och epidemier. I stället fokuserade forskarna på människornas upplevelser av krisen ur sociala, ekonomiska och politiska perspektiv. Forskarna hade, tydligare än Turpeinen, anammade influenser från historisk sociologi, internationell svältforskning och från ekonomerna Amartya Sen och Joel Mokyr i kombination med aktuella socialhistoriska perspektiv på kriser av David Arnold.⁴⁶ Deras forskning utfördes dessutom parallellt och i samarbete med samtida svältforskning i andra europeiska länder.⁴⁷ Kari Pitkänes artikelavhandling *Deprivation and Disease* som utkom 1993 är en demografisk och socioekonomisk djupdykning i hur Finlands olika samhällsklasser påverkades av krisen.

43. Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population* (London 1985[1798]).

44. Se även Oiva Turpeinen, *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet* (Helsinki 1991).

45. Antti Häkkinen et al., *1860-luvun suuret nälkävuodet. Tutkimus eri väestöryhmien mielialoista ja toimintamalleista. Loppuraportti*, Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalhistorian laitoksen tiedonantoja 21 (Helsinki 1989).

46. Kari Pitkänen, *1860-luvun suuret nälkävuodet. Tutkimus eri väestöryhmien mielialoista ja toimintamalleista - esitutkimusraportti* (Helsinki 1984), Liite A, s. 2; Häkkinen et al., *Kun halla nälän tuskan toi*; Kari Pitkänen (toim.), *Nälkä, talous kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkitykseen ja kontrolliin* (Helsinki 1987).

47. Antti Häkkinen (ed.), *Just a Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present*, *Studia Historica* 44 (Helsinki 1992).

I artikeln tar Pitkänen avstånd från Turpeinens okritiska läsning av kyrkböckernas dödsorsaker.⁴⁸ År 1991 utgav Antti Häkkinen, Kari Pitkänen, Timo Soikkanen och Vappu Ikonen den fortfarande bästa socialhistoriska översikten om nödåren, *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*.

Under 2010-talet har den inhemska forskningen hämtat inspiration från Turpeinen, Pitkänen och Häkkinens arbeten, men samtidigt tagit avstånd från problematiseringen av dödsorsakerna som fortfarande är oklara i källorna.⁴⁹ Däremot har forskarna analyserat krisen i bredare internationella, kronologiska, politiska, meteorologiska och minneskulturella kontexter. Digitala trender inom forskningen har även möjliggjort snabbare och bredare användning av internationell forskningslitteratur, digitala källor och kvantitativa beräkningar. Inspiration och influenser har man hämtat från irländsk svältforskning och främst från Cormac Ó Gráda och från U-landsforskare såsom Stephen Devereux, Paul Howe, Alex de Waal och David Keen.⁵⁰ Irländaren Andrew Newby har också varit viktig som ifrågasättare av de nationellt sett smått stagnerade tolkningarna genom att erbjuda komparativa perspektiv på Finlands hungerår. Tre doktorsavhandlingar har skrivits. Reijo Solantie analyserade i sin doktorsavhandling (Jyväskylä, 2012) Finlands klimatologiska förutsättningar för jordbruk och bosättningens spridning från järnåldern till i dag.⁵¹ Miikka Voutilainen (Jyväskylä, 2016) analyserade fattigdomens och inkomstskillnadernas inverkan på dödlighet.⁵² Henrik Forsberg (Helsingfors universitet, 2020) forskade komparativt om de stora nödårens mnemohistoria i Irland och Finland.⁵³ Därtill har nödåren blivit ett populärt ämne för pro gradu-avhandlingar vid flera historiska institutioner runt om i landet. Utöver dessa finns ett

48. Pitkänen, *Deprivation and Disease*.

49. Voutilainen, *Nälän vuodet*, s. 53–61; Forsberg, *Famines in Mnemohistory*, s. 56–57.

50. Ó Gráda, *Famine*; Stephen Devereux (ed.), *The New Famines. Why Famines Persist in an Era of Globalization?* (London 2007); Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford 1983); Greg Bankoff, 'Time is of the essence. Disasters, vulnerability and history', *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 22 (2004:3), s. 23–42; Bas van Bavel et al., *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies* (Cambridge 2020); David J. Keen, *Complex Emergencies* (Chichester 2008); Alex De Waal, *Famine that Kills. Darfur, Sudan* (Oxford 2005).

51. Reijo Solantie, *Ilmasto ja sen määräämät luonnonolot Suomen asutuksen ja maatalouden historiassa*, Jyväskylä studies in Humanities 196 (Jyväskylä 2012).

52. Voutilainen, *Poverty, Inequality and the Finnish 1860s Famine*.

53. Forsberg, *Famines in Mnemohistory*.

antal doktorander samt meriterade forskare som fortsätter att forska och publicera i ämnet: Tuomas Jussila och Lari Rantanen redigerade *Nälkävuodet 1867–1868* (SKS 2018) till vilken de yngre forskarna FM Petri Rekonen, FM Jukka Vornanen, FD Heli Huhtamaa och FD Tiina Männistö-Funk också bidrog. Även Timo Myllyntaus, Jan Kunnas och Antti Häkkinen är fortfarande aktiva inom fältet. Därmed verkar den inhemska hungerårforskningen ligga på en stabil om än inte förstelnad grund, och dess framtid ser lovande och dynamisk ut.

Den nuvarande konsensusen bland svältforskarna är att oavsett hur naturen förorsakar missväxter och matbrister, måste vi söka orsaken till den ökade dödligheten i de sociala, ekonomiska och politiska val som de involverade människorna gör, med andra ord i människans aktörskap under händelseförloppet.⁵⁴ Den i Finland omdebatterade forskningsfrågan i vilken mån Finland led av absolut matbrist vintern 1867–1868 eller enbart av en brist på jämlik fördelning av förnödenheter⁵⁵ är en öppen fråga så till vida att hushållens privata reserver är okända och beräkningarna grundar sig på grova uppskattningar. Det som bör hållas i minnet är att livsmedelsresursernas tillräcklighet på makronivå inte kan förklara den reala livsmedelsfördelningen på lokalnivå.⁵⁶ Uppskattningarna av kaloriintag eller nettoimport på nationell nivå erbjuder endast en generell kontext och möjligen tilläggsinsikter om hur makthavarna resonerade, men detta synsätt hjälper föga om vi bättre vill förstå enskilda undantag på regional- eller lokalnivå. För detta behöver vi en snävare inramning i regioner och lokaliteter, djupare fokus på samband och nätverk. Med andra ord behöver vi ett mikrohistoriskt angreppssätt. Då kan vi eventuellt finna exaktare uppgifter om enskilda egendomsförhållanden, inkomstskillnader, skörderesultat och dessas inverkan på dödligheten.⁵⁷

Det är viktigt att betona att alla kyliga somrar inte leder till missväxt, att alla missväxter inte är lika allvarliga på alla orter och att en

54. Ó Gráda, *Famine*; Bas van Bavel et al., *Disasters and History*; Keen, *Complex Emergencies*; De Waal, *Famine that Kills*.

55. Jan Kunnas, '1860-luvun nälkävuodet. Absoluuttinen ruokapula vai niukkuuden epätasainen jakautuminen', *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 114 (2018:3), s. 335–355; John Lefgren, 'Nälänhätä Suomessa 1867–68', *HAik* (1974:3), s. 193–203.

56. Oiva Turpeinen, *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet* (Helsinki 1991), s. 13.

57. Ett gott exempel är Miikka Voutilainen, 'Income inequality and famine mortality. Evidence from the Finnish famine of the 1860s', *Economic History Review* (2021:1), s. 1–27

”total” missväxt sällan verkligen är total i absolut mening. Det är de berörda människorna som väljer hur de reagerar på situationen, och det är först och främst dessa val som avgör hur stor dödligheten blir.⁵⁸ Den stora frågan inom svältforskningen är vad som skiljer samhällen från varandra när de drabbas av en katastrof. För Finlands del kan man fråga sig varför en ort klarade sig bättre än grannorten? Kan vi utpeka lokala omständigheter (klimat, skörd, reserver, binärningar, etcetera) och aktörer med sina nätverk som avgörande för mortalitetens lokala spridning?

Så var finns den finlandssvenska historien om nödåren?

Vi börjar med det som är lätt tillgängligt för den svenskläsende allmänna publiken: biblioteken. En sökning i huvudstadsregionens bibliotekskatalog Helmet ger fyra träffar på ”hungeråren”, varav två är olika upplagor av Magnus Västerbros populärhistoriska verk *Svälten. Hungeråren som formade Sverige*.⁵⁹ De två andra är skildringar av de finska hungeråren, men både Agathon Meurmans ögonvittnesskildring *Hungeråren på 1860-talet*, utgiven 1892, och Elin Herrgårds roman *Renfana. En kvinnskildring från hungeråren*, utgiven 1982, ligger förvarade i ett centrallager i Böle och är därmed effektivt undagömda från vanliga biblioteksbesökarens ögon.⁶⁰ Sökordet ”nödår” utvidgar träffarna med en översättning av Aki Ollikainens bästsäljande roman *Nödåret* (2016, originaltitel *Nälkävuosi* 2012), Annika Luthers ungdomsroman *Gårds-huset* (2010), *Helsinges sockens historia II* (som behandlar tidsperioden 1550–1713 och därmed inte har något att göra med 1860-talets nöd) och Karl A. Tavaststjernas roman *Hårda tider*.⁶¹ Det österbottniska biblioteksnätverket Fredrika ger två träffar på ”hungeråren”: Västerbros *Svälten* och Herrgårds *Renfana*,⁶² medan ”nödåren” ger fjorton träffar inklusive finska titlar.⁶³ För jämförelsens skull kan det påpekas att en

58. Heli Huhtamaa, ”Kewät kolkko, talwi tuima”. Ilmasto, sää ja sadot nälkävuosien taustalla”, Tuomas Jussila & Lari Rantanen (toim.), *Nälkävuodet 1867–1868* (Helsinki 2018), s. 56–57.

59. Se även Henrik Forsberg, ’Nälkävuodet Ruotsissa’, HAik 118 (2020:1), s. 130–132.

60. Helmet: https://haku.helmet.fi/iii/encore/search/C__Shunger%C3%A5ren__Orightresult__U?lang=fin&suite=cobalt (hämtad 27.10.2021).

61. Helmet: https://haku.helmet.fi/iii/encore/search/C__Sn%C3%B6d%C3%A5r__Orightresult__U?lang=fin&suite=cobalt (hämtad 27.10.2021).

62. Fredrika: <https://fredrika.finna.fi/?lng=sv> (hämtad 27.10.2021).

63. Fredrika: <https://fredrika.finna.fi/?lng=sv> (hämtad 27.10.2021).

sökning i Mellersta Finlands biblioteksnätverksdatabas Keski-Kirjastot på sökordet ”näлкävuođet” ger så många som 132 träffar.⁶⁴

Den enda faktaboken om hungeråren skriven på svenska i Finland är Meurmans bok, som alltså är närmare 130 år gammal och tryckt i frakturstil. Är det till denna bok som den svenskläsende informationssökaren ska vända sig i letandet efter en historisk redogörelse om 1860-talets hungerår? En uppdatering av forskningsläget på svenska vore på sin plats.

Under slutet av 1800-talet utkom ett antal publikationer både på svenska och finska som avsåg att klargöra bakgrunderna och orsakerna till fasorna 1868.⁶⁵ Under de senaste decennierna har de finlandssvenska översiktsverkens behandling av nödåren varit korta, analysfattiga och fullständigt beroende av och begränsade till den allmänfinska inramningen och tolkningen av temat.⁶⁶ De enda lite färskare, svenskspråkiga forskningspublikationerna om hungeråren i Finland jag hittat är granskningar i vetenskapliga tidskrifter av Jussilas och Rantanens bok *Näлкävuođet 1867–1868* och av Miikka Voutilainens *Nälän vuodet*, båda i *Finsk Tidskrift* samt Holger Weiss granskningsuppsats om forskningsläget i *Historisk Tidskrift för Finland* från år 1994.⁶⁷ Ytterligare bör nämnas tre avhandlingar pro gradu, varav två är lokalhistoriska studier (Pojo och Pedersöre) utgivna vid Åbo Akademi 1976 och den tredje en historiekulturell studie om nödåren i Finland.⁶⁸ På finskt håll fortsätter nöd-

64. Keski-Kirjastot: <https://keski.finna.fi/Search/Results?lookfor=n%C3%A4lk%C3%A4vuodet&type=AllFields> (hämtad 27.10.2021).

65. Till exempel E. J. Bonsdorff, *Försök att utreda orsakerna till Missväxten i Finland, och de medel, genom hvilka denna kan förekommas och lättast uthärdas* (Helsingfors 1870); Axel Liljenstrand, 'Finlands nödar, dess sädesproduktion och sädeshandel', *Tidskrift, utgifven af Juridiska föreningen i Finland* II (1870), s. 97–113; Gösta Grotenfelt, 'Vårt jordbruk under nödåren 1867 och 1868', *Finsk Tidskrift* 44 (1898), s. 436–459.

66. Matti Klinge & Märtha Norrback, *Finlands historia* 3. *Kejsartiden* (Esbo 1996), s. 237–243; Henrik Meinander, *Finlands historia. Linjer, strukturer, vändpunkter* (Helsingfors 2010).

67. Johan Ehrstedt, 'Bildande men ojämnt om hungersnödens historia', *Finsk Tidskrift* (2018:7–8), s. 92–94; Johan Ehrstedt, 'Empirins olidliga lätthet – den nya antologin om nödåren 1867–1868', *Finsk Tidskrift* (2019:6), s. 71–73; Holger Weiss, 'Vad göra när skörden slår fel? Nyare finländsk forskning om försörjningskriser', HTF 79 (1994:4), s. 763–773.

68. Birgitta Aurén, *Hungeråren på 1860-talet i Pedersöre härad*, pro gradu-avhandling (Åbo 1976); Nils Malmberg, *Pojo socken under nödåren 1867–1868*, pro gradu-avhandling (Åbo 1976); Henrik Forsberg, *Massvält som nationell dygd. Hungeråren i finländsk litterär historiekultur 1870–1918*, pro gradu-avhandling (Helsingfors 2011).

åren att vara ett populärt ämne för pro gradu-avhandlingar – sedan 2000 har åtminstone tolv skrivits i ämnet inom hela landet.⁶⁹

Förutom de ovanstående skönlitterära verken så verkar de svenskspråkiga forskarna ha varit ganska ointresserade av nödåren. Det som saknas är en infallsvinkel till befolkningskrisen som lägger fokus på svenskspråkiga människors erfarenhet. Närmast detta har Gösta Ågren kommit i *Vår historia. En krönika om det finlandssvenska folkets öden, en analys av vårt lands historia*.⁷⁰ Hans underkapitel ”Svälten 1867–1868 var inte en naturkatastrof” är slående, tydligt och anklagande. Nutida nödårsforskare skulle instämma med denna rubrik, men eventuellt nyansera den till formen ”var inte bara en naturkatastrof”. Dessvärre lyckades Ågren inte bryta sig ur det klassiska marxistiska finsknationella narrativet som skyllde katastrofen på de övre samhällsklasserna, med andra ord på Snellman, myndigheterna, ståndssamhället, borgarklassen, etcetera. Perspektivet som Ågren representerar är nära besläktat med socialdemokraten Edvard Gyllings skrift om hungeråren i *Arbetarens kalender* från 1917,⁷¹ som i sig var en narratologisk arvtagare till Tavaststjernas missväxtroman *Hårda tider*.⁷² Gemensamt för dessa författare var betonandet av klass, ojämlikhet och en borgerlig politik som orsaker till massdödligheten. Ågrens tolkning var med andra ord en fortsättning på en gammal vänsterriktad vinkling. Det enda innovativa med Ågrens tolkning var att han faktiskt tog upp exempel från svenskspråkiga orter, men dessa är *endast* exempel som lika väl kunde ha varit från finskspråkiga orter. Han förklarar inte hur eller om det finlandssvenska folket upplevde nödåren annorlunda än sina finskspråkiga landsmän och landskvinnor. Han såg ingen skillnad mellan den finlandssvenska nödårsupplevelsen och den finska. Endast klass verkar ha haft betydelse enligt Ågren.

69. Melinda-databas: <https://melinda.kansalliskirjasto.fi/F/Q4PH6DYIQLJML5CH79JRYMASL5GC4DY7A16SIXYFYDNAHB54AN-01795?func=short-jump&jump=000001> (hämtad 27.10.2021).

70. Gösta Ågren, *Vår historia. En krönika om det finlandssvenska folkets öden, en analys av vårt lands historia* (Vasa 1977).

71. Edvard Gylling, 'Nälkävuodet 1867–68. Puolivuosisataismuisto', *Työväen kalenteri* XI, 1918 (Helsinki 1917), s. 110–121.

72. Henrik Forsberg, 'Masculine submission. National narratives of the last great famine, 1868–1920', *Journal of Finnish Studies* (2017:1), s. 38–64.

I det senaste storverket *Finlands svenska historia* i fyra volymer utgivet av Svenska litteratursällskapet i Finland och särskilt då i dess tredje del, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922* av Max Engman, nämns nödåren blott en gång i samband med diskussionen om Snellman.⁷³ Ingen plats ges i detta verk åt året 1867 och dess sällsynt kalla vår och sommar, åt den därpå följande massvälten och landets alla tiders rekordhöga dödlighet (cirka 137 000 år 1868), åt de hundratusentals tiggarna på landsvägarna⁷⁴ och den största befolkningskrisen i historisk tid i Finland. Det framstår som om krisen inte berörde den svenska befolkningen. Och även om verkligheten hade varit sådan som en skribent i *Finlands Allmänna Tidning* beskrev den i september 1867 att ”för den svenska befolkningen frukta vi icke” och för den övriga befolkningen ”vänta vi de värsta”⁷⁵, så undrar jag om inte just denna dikotomi är det mest fascinerande fenomenet att forska i, även vad gäller Finlands svenska historia.

Tystnaden gällande nödåren i *Språkfrågan* är smått överraskande av två skäl, och kan förklaras endast av en doktrinär språktematisk hållning och av strukturalism. Den första omständigheten att beakta är att Max Engman var en av sin forskargenerations ledande socialhistoriker som intresserade sig för migration till och från 1800-talets Finland. Vi kan anta att han inte glömde bort missväxtåren utan att ett medvetet val gjordes då den dramatiska episoden bortlämnades för att kunna fokusera på någonting annat. Läser man förordet till *Språkfrågan* får man en uppfattning av att mycket annat också redigerats bort från det ursprungliga manuskriptet.⁷⁶ Det är förståeligt att forskare ibland måste göra vissa tematiska val och avgränsningar. Frågan återstår ävenså: Varför har Engman inte valt att analysera språkfrågan och språkutvecklingen även utifrån enskilda händelser? Det är trots allt i kriser som samhällets sociala kohesion och grupptillhörighet sätts på prov, och därför är det besynnerligt att en historiserande bok om språkidentiteter utesluter periodens största samhällskriser. I flera av bokens

73. Max Engman, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, Finlands svenska historia 3 (Helsingfors 2016), s. 71.

74. Antti Häkkinen & Andrew G. Newby, 'Nälkäkriisi-Suomi. Kansainvälinen apu ja kotimaiset panostukset', Juhani Koponen & Sakari Saaritsa (toim.), *Nälkämaasta hyvinvointivaltiksi. Suomi kehityksen kiinniottajana* (Helsinki 2019), s. 96.

75. *Finlands Allmänna Tidning* 24.9.1867.

76. Engman, *Språkfrågan*, s. 8–9.

tematiska underrubriker hade man kunnat inkorporera händelser, såsom nödåren, för att kort exemplifiera sambandet mellan de materiella strukturerna, lagstiftningen och den litterära polemiken. Krimkriget, handelsreformer, J. V. Snellmans politik, emigration och politisk aktivism är alla teman som tas upp i boken och dessa hade lätt, med en mening eller två, kunnat bindas samman med nödåren. Läger vi den historieteoretiska kritiken mot strukturalismen åt sidan, består kärnan i min kritik fortfarande: läsaren av *Språkfrågan* som vill bekanta sig med det svenska språkets och den svenskspråkiga befolkningens historia i Finland och som väljer att läsa SLS bokserie får inte veta någonting om 1800-talets största humanitära kris i Finland. Det är som om den aldrig har förekommit.

Den andra omständigheten är att SLS 1924 utgav *Finlands svenska folkdiktning 2. Historiska sägner*, där 1860-talets nödår har ett eget kapitel. SLS har alltså omfattande traditionskällor som absolut kunde, och borde, användas mera. Och då kan man undra varför detta unika svenskspråkiga etnografiska material från svenskspråkiga bygder inte har utnyttjats i en analys om det svenska i Finland? Frågan behöver inte ställas enbart med tanke på nödåren utan också generellt. I SLS Folkdiktningsserien beträffande nödåren i Österbotten kan man läsa om hur kringvandrande handlande finner tiggde i Malax. Hur man i Kulla, där det fanns en handkvarn, brukade mala kreatursben till mjöl och hur man i Byskata kokade gröt på sågspån av björk (båda i Gamla-karleby). Vidare kan man läsa om ihjälsvultna i Jeppo, i Munsala, i Malax, i Molpe, i Petalax och om Maxmobon Erik Vasman som med barn och två kvinnor reste över isen till Sverige med den följderna en av kvinnorna förkylde sig under färden och dog kort därefter. Man får också läsa om Ryss-Dankas Isaks spöslitning i Malax efter att han stulit mat och om kronans undsättningsåtgärder i form av dikningar.⁷⁷ Är inte mikrohistorier som dessa intressanta med tanken på det svenska inslaget i Finland, språkstrukturer och teman som emigration, kontakter mellan etniska grupper, kontakten mellan överheten och allmogen, ekonomiska privilegier och så vidare? Förutom nämnda personliga berättelser presenteras i publikationen även information om ekonomiska omständigheter som kan ha haft en inverkan på lokalt sett lägre

77. V.E.V. Wessman (red.), *Finlands svenska folkdiktning II. Sägner: 2. Historiska sägner* (Helsingfors 1924), s. 282–289.

dödlighet i kustområden. På vissa orter i Österbotten verkar höskörden ha blivit så god att det delvis kunde kompensera bortfallet av spannmålet. För en ekonomisk historiker är detta intressant eftersom påståendet borde kunna verifieras från andra källor och/eller avgränsas till ett fenomen för vissa specifika socknar.

Källor finns med andra ord för den som är intresserad. Tystnaden kring hungeråren i finlandssvensk historieskrivning beror inte på en brist på källor, oberoende om det gäller statistik, statsförvaltningen, tidningspressen, lokalarkiv eller minnesbilder. Snarast verkar denna tystnad vara ett val av perspektiv. Att nödåren inte behandlas i *Språkfrågan* är inte en ensam företeelse, utan återspeglas även i en brist på insikt i hur man ska hantera ämnet i lokalhistoriska verk, vilket jag diskuterar längre fram.

Vänder man sig till Magnus Västerbros populärhistoriska verk *Svälten* med en förhoppning att boken ska ge en insikt om förhållandena i storfurstendömet blir man också besviken. Västerbro ger en godtycklig bild av skeendena i Sverige, baserad på anekdotiska berättelser från tidigare forskningslitteratur och utan egen empirisk forskning. Kontrasten till Finlands onekligen större överdödlighet förklaras i en sidokommentar med att storfurstendömet var undertryckt av den ryska despotin och saknade Sveriges snäppet – men enligt Västerbro avgörande – mer demokratiska samhällsskick.⁷⁸ Är detta ett stereotypiskt rikssvenskt och storebroderligt sätt att tolka den egna demokratin som överlägsen de andras? Möjligen.⁷⁹ Men å andra sidan grundar sig ändå den vetenskapliga logiken i Västerbros resonemang på ekonomen och hungernödsforskaren Amartya Sens teori om att demokratier är mer benägna att reagera i tid innan livsmedelskriser eskalerar till svältkriser, varför Västerbros tes inte kan avfärdas på rak arm. Däremot har Sens teori blivit starkt kritiserad och till och med bevisats vara missvisande.⁸⁰ Men denna problematik passar inte in i Västerbros resonemang.

78. Magnus Västerbro, *Svälten. Hungeråren som formade Sverige* (Stockholm 2018), s. 241.

79. Jämför med Klinge, *Kaksi Suomea*, s. 59.

80. Amartya Sen, *Development as Freedom* (Oxford 1999), s. 178–184; jämför med Dan Banik, 'Is democracy the answer? Famine prevention in two Indian states', Stephen Devereux (ed.), *The New Famines. Why Famines Persist in an Era of Globalization* (London 2007), s. 290–311; Olivier Rubin, 'The merits of democracy in famine protection – fact or fallacy?', *European Journal of Development Research* 21 (2009:5), s. 699–717.

De rikssvenska och finländska missväxtåren har också ett direkt samband med stor inverkan på livsmedelsbristens nivå åtminstone lokalt. På tal om den kalla våren 1867 nämner Västerbro hur man i Umeå ännu i mitten av maj samlade en karavan för att åka över Kvarken med häst och släde.⁸¹ Vad Västerbro inte problematiserar är ärendet som karavanen hade: det var för att köpa spannmål i Vasa. *Wasabladet* rapporterade den 18 maj 1867 att karavanen bestod av 90 slädar och varje släde rymde 3 säckar, inalles 270 säckar mjöl till Sverige för ett pris på 36 finska mark per säck.⁸² Detta med andra ord från ett land och ett landskap som också led av livsmedelsbrist. Samma år exporterade Finland nästan 100 000 tunnor säd och spannmål utomlands och av dessa riktades cirka 20 000 tunnor råg till Sverige.⁸³ För övrigt vet vi från Erkki Pihkals utrikeshandelsstudier att storfurstendömet export i alla livsmedelskategorier ökade 1867 jämfört med åren innan.⁸⁴ Föga överraskande är att rikssvenskarna med ett litet men avgörande försprång på industrialiseringens väg och med en befolkning vars köpkraft var högre än den finländska befolkningens drog till sig livsmedel från grannländerna.⁸⁵ Men vem sålde och förvaltade livsmedlen?

Livsmedelsförråden kan delas in i tre olika typer, om vilka det finns blandad information. För det första fanns länens kronomagasin, som primärt var ämnade som reserver för storfurstendömet soldater. För det andra fanns sockenmagasinen, som förvaltades av socknarna och som i första hand fungerade som utlånare till lokala skattebetalande bönder i socknarna och sekundärt i princip som fattigkassa för nödlidande. Sockenmagasinen var en form av lokal sädesbank. Både kronomagasinens och sockenmagasinens förråd bokfördes så att vi åtminstone i teorin kan beräkna hur mycket säd och spannmål som borde ha funnits i dem vid slutet av bokföringsperioden. I praktiken finns det dock stora luckor i sockenarkiven. Alla socknar hade inte egna magasin, bokföringen varierade från den ena socknen till den andra,

81. Västerbro, *Svälten*, s. 23

82. *Wasabladet* 18.5.1867.

83. Henrik Forsberg, 'If they do not want to work and suffer, they must starve and die.' Irish and Finnish famine historiography compared', *Scandinavian Journal of History* 43 (2018:4), s. 496–498.

84. Erkki Pihkala, *Suomen ulkomaankauppa 1860–1917* (Helsinki 1969).

85. Gunilla Peterson, 'Från bondeland till industriland och tjänstesamhälle', Susanna Hedenborg & Mats Morell (red.), *Sverige – en social och ekonomisk historia* (Lund 2006), s. 77–82.

en del av socknens säde var utlånat till bönder som eventuellt inte klarade av att betala tillbaka. Och framför allt var det inte ovanligt under nödåren att magasiniståndaren blev anklagad för misskötsel av sitt uppdrag. Detta gör det svårt att kvantifiera sockenmagasinens kapital, men i enskilda socknar kan man eventuellt göra mikrohistoriska djupdykningar.⁸⁶ Till sist har vi de privata förråden, det vill säga allt från de rika handelshusen i städerna till de fattigaste torpen i utmarkerna. Det är endast en bråkdel av hemmanen som regelbundet bokförde sina sädes- och spannmålsförråd.⁸⁷

Vi vet ändå att det i början av år 1867 fanns 13 888 tunnor säde i Vasa läns kronomagasin,⁸⁸ men redan i juni rapporterade *Åbo Underrättelsers* korrespondent att stadens sista spannmålsförråd hade blivit uppköpta. Dessutom klagade korrespondenten på det kalla vädret och på handelsmännens girighet då de hade sålt de sista spannmålslagren inför en stundande kris.⁸⁹ Vi kan anta att korrespondenten kände till läget i staden relativt väl, men kronomagasinet i staden hade han tydligen inte inkluderat i sin bedömning eftersom läns guvernören C. G. F. Wrede den 14 augusti 1867 skrev till senatorn J. V. Snellman att städerna led av mjölbrist och att han utlånat från kronans förråd inalles 7 000 tunnor rågsådd till både finsk- och svenskspråkiga härader.⁹⁰ Att skörden 1867 skulle bli en räddning var önsketänkande i en situation där våren hade uteblivit helt och hållet och sådden försenats med en månad. Som förväntat inträffade missväxt med en skörd som var drygt hälften mindre än vanligt.⁹¹

Som länets huvudsäte och viktigaste hamnstad hade Vasa en avgörande roll i kontrollen av livsmedelshanteringen för hela befolkningen och de försåg socknarna med hjälp, men i januari 1868 fanns det bara 147 tunnor råg kvar i länets kronomagasin.⁹² Därmed kan man fråga sig när exakt under 1867 som kronomagasinen hade tömts. Då dessa

86. Ilkka Teerijoki, *Nälkävuosien turva? Pitäjänmakasiinit Suomessa 1700-luvulla* (Helsinki 1993), s. 124–150.

87. Se också Turpeinen, *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet*.

88. Hirvonen, *Tiedon, tahdon vai resurssien puutetta*, Liite 6. Kruununmakasiinien ruis- ja ohravarastot 1861–1871.

89. *Åbo Underrättelser* 17.6.1867.

90. Wrede till Snellman 14.8.1867, J. V. Snellman, *Kootut teokset*: <http://snellman.kootutteokset.fi/fi/dokumentit/carl-gustaf-wredelt%C3%A4-15> (hämtad 27.10.2021).

91. Hirvonen, *Tiedon, tahdon vai resurssien puutetta*, s. 34.

92. *Ibid.*, Liite 6.

låg under senatens direkta besiktning via länsguvernören riktas strålkastaren även på statens agerande i krisen på en regional nivå. På vilket sätt bidrog de österbottniska handelshusens spekulationer med livsmedel till matbristen i Vasa län? Ett faktum är att efter höstens missväxt 1867, efter påtryckningar och ekonomiskt stöd från kejserliga senaten, importerade flera handelshus säd och livsmedel. Ett annat faktum är emellertid att flera handelshus också exporterade livsmedel under samma år. Tydligt kunde de uppnå större vinstmarginaler utomlands än inrikes, men denna del av handelshusens verksamhet under nödåren väntar ännu på en kritisk utredning. Tillspetsat frågat: Hur många finländare måste dö för att stilla hungern i Sverige?

Med denna kontext i bakhuvudet ter sig frågan om den demokratiska samhällsutvecklingen som en *petitess*. Antagligen hade spannmålsmarknaden i hela Östersjöområdet en mycket större roll då missväxten 1867 drabbade hela Nordeuropa och regeringarna reagerade med aktivare inköp av säd och spannmål från bland annat Riga och S:t Petersburg. På lokal nivå bidrog hamstring på båda sidorna om Kvarken antagligen till krisens utformning. Vi kan också anta att kustområdena var mer införlivade i en internationell handelsdynamik (på både gott och ont) än de mer svåråtkomliga inlanden. För att undvika alltför provokativa och anklagande slutsatser behöver vi mer och bättre forskning om den bottniska marknadens utsträckning och dess dynamik.

Den finska forskningen har fokuserat på det statliga agerandet och på hur de knappa resurserna sattes i rörelse och fördelades på makronivå. Vi vet en hel del om hur den kejserliga senaten bedömde situationen och hurdana undsättningsåtgärder som sattes i gång.⁹³ Mindre uppmärksamhet har däremot ägnats de regionala beslutfattande aktörerna som var tvungna att anpassa direktiven och resurserna till den lokala situationen. Därmed blir Kvarkenregionens regionala guvernörer intressanta studieobjekt, inklusive kuststädernas handelshus och de lokalekonomiskt viktiga och nätverkade enskilda maktutövarna. För tillfället saknar vi analyser och framställningar som skulle kontextualisera nödårens mikrohändelser på ett regionalt och transnationellt plan.

93. Lari Rantanen, ”Silloin vilja on hopea”, s. 123–170.

Region- och lokalhistoriker ger en brokig bild

Det lama intresset hos svenskspråkiga forskare att diskutera hunger-åren på svenska kan möjligen bero på en missuppfattning om att nöden inte skulle ha berört den svenskspråkiga allmogebefolkningen. Detta kan i sin tur ha förstärkt uppfattningen att den svenskspråkiga eliten befann sig i en socioekonomiskt tryggare position. Tanken att de övre skikten klarar svältkriser bättre än de fattiga är naturligt oavsett vilket språk dessa talar, men hur är det med allmogen? Var den svenskspråkiga allmogen på något sätt mer skyddad jämfört med deras finskspråkiga landsmän och landskvinnor, antingen genom språket, kontakter till Sverige, lokalklimatet, binärningar eller någonting annat?

De regionala mortalitetstabellerna hämtade ur verket *Svenska Österbottens historia* i tabell 3 visar att svenskspråkiga Österbotten hade proportionellt något färre döda än Vasa och landets övriga län. Det vore dock missvisande att tolka detta som att bygderna med svenskspråkig majoritet skulle ha skonats från krisen. Under femårsperioden 1866–1870 överskred mortaliteten nativiteten i svenska Österbotten och den naturliga befolkningsökningen var –0,2 procent.⁹⁴ Turpeinens mortalitetsstudie och bifogade tabeller visar tydligt att Maxmo med en dödlighet på 185,9 (per 1 000 levande) var en av landets absoluta krisförsamlingar år 1868 och likaså hade Kvevlax, Vörå och Purmo mortalitetssiffror som motsvarade eller överskred hela landets mortalitet.⁹⁵ I Nyland hade Kyrkslätt högre mortalitet än landets medeltal.⁹⁶ Vidare ser man i alla svenskspråkiga församlingar bortsett från Åland och Bergö i österbottniska skärgården en klar ökning i den lokala mortaliteten för år 1868. Prosterivis var dödligheten lägre i Närpes (53,6 promille) men i de nordligare prosterierna Korsholm och Pedersöre översteg den 70 promille.⁹⁷ En fördubbling av dödligheten jämfört med året 1866 var allmän och inte heller en trefaldig ökning var ovanlig. Å andra sidan var det allmänt att städernas mortalitet inte ökade lika mycket som på landsbygden. Svenska Österbotten var dessutom överrepresenterat när det gäller regionens stora antal städer. Under normala år brukade

94. Karl-Erik Forsberg, 'Befolkningsutvecklingen efter år 1749', William Hägg et al. (red.), *Svenska Österbottens historia* I (Vasa 1977), s. 253.

95. Turpeinen, *Nälkä vai tauti tappoi*, s. 268–269.

96. *Ibid.*, s. 254.

97. Forsberg, 'Befolkningsutvecklingen efter år 1749', s. 248.

mortaliteten vara högre i städerna än på landsbygden, men år 1868 skedde det omvända.

Tabell 3. Dödligheten regionalt 1866–1870⁹⁸

År	Finland ⁹⁹	Vasa län	SÖ
1866	33,6	37,1	31,2
1867	37,9	40	38,7
1868	74,7	89,3	67,2
1869	23,7	20,3	22,8
1870	17,3	16,2	17,5

De lokalhistoriska verken kan delvis erbjuda mer nyanserade uppgifter om lokala förhållanden men helhetsbilden och de kausala slutsatserna i dem är oftast bristfälliga. I Maxmos lokalhistoria, som alltså var det svenskspråkiga Finlands ledande församling när det kommer till dödlighet år 1868, får läsaren veta att Maxmo led hårt, men däremot finns inget försök av författaren att förklara varför.¹⁰⁰ Det bör dock medges att detta kan ses som en unik lokalhistoria i sammanhanget och som en fråga som vid historiens utgivningsår (1968, alltså jämna hundra år efter krisen) inte ansågs aktuell eller intressant (varför inte?). Kanske författaren Bror Åkerblom helt enkelt nöjde sig med att uppmärksamma krisårets existens. Å andra sidan hade samma Bror Åkerblom några år tidigare i *Kvevlax historia* uppmärksammat nödåren med en liten underrubrik. Fullständigt omedveten kan han därför inte ha varit om nödens bredare kontext och Maxmos särdrag.¹⁰¹ Ungefär samtidigt (1950–1970) pågick i många finska kommuner en motsatt utveckling i form av ett intresse att upprepa minnesmärken för att hedra minnet

98. Ibid., s. 245.

99. Hela landets dödlighet för åren 1867, 1868 och 1869 är lägre i *Svenska Österbottens historia* (1977) jämfört med den senaste statistiken uppgiven av Statistikcentralen via deras StatFin databas på nätet (se tabell 2). Orsaken till denna avvikelse är inte klar, då *Svenska Österbottens historia* använde sig av samma statistikcentralers källor. Eftersom avvikelsen ändå är konsekvent i sin riktning, det vill säga den senaste statistiken visar högre dödstal, så betyder det att sedan 1977 har Statistikcentralen för de sagda åren funnit flera döda relativt till antal levande och infört dem i tabellen, vilket har drivit upp dödstalet. Det kan handla om Kari Pitkänens studie från 1993 som delvis reviderade statistiken, se Pitkänen 1993.

100. Bror Åkerblom, *Maxmo sockens historia* (Maxmo 1968), s. 27, 127, 229–230.

101. Bror Åkerblom, *Kvevlax historia* (Kvevlax 1962), s. 48–51.

av nödåren. Det enda nödårsminnesmärket i Svenskfinland finns i det tvåspråkiga Vasa från så sent som år 2008.¹⁰² I 1960-talets minneshistoriska kontext verkar Maxmo alltså ha gått motströms mot den allmänna riktningen i landet, men ändå ha följt en relativt allmän finlandssvensk bygdehistorisk trend att uppmärksamma händelsen men samtidigt avstå från dess problematisering.

I den yngre generationens lokalhistorier är det vanligare att stöta på underkapitel ägnade åt nödåren. Till exempel är Esses lokalhistoria från 2003 (författad av ett gediget team historiker från Åbo Akademi) mer uppmärksam på nödåren i kapitlet om näringslivet. Men, efter konstaterandet att förhållandet inte var lika dåligt i svenskspråkiga socknar antar historikerna att ”närheten till kusten och möjligheten till fiske spelade väl här en stor roll” och att näringsvärdet i den inbärgade säden var låg trots volymmässigt medelmåttiga skördar.¹⁰³ Kuvajas antaganden pekar antagligen åt rätt håll, men förklarar inte varför dessa faktorer påverkade vissa socknar mer än andra, eller varför Esse hade en dödlighet på 8,5 promille medan grannen Purmo hade en dito på 12,3 promille. Purmos lokalhistoria, skriven av samma team, följer en liknande stil men där uppställs Purmos nödår under kapitlet om social- och hälsovården författat av Ann-Catrin Östman.¹⁰⁴ Sambandet mellan bättre fiskevatten vid kusten och dödligheten i Esse, som alltså ligger nära men inte fast i kusten, är inte entydigt och kan allvarligt ifrågasättas i en jämförelse med fiskarsocknen Maxmos extremt höga dödlighet.

De lokalhistoriska verk som ger nödåren ett eget kapitel brukar ofta följa en viss schablonmässig framställning.¹⁰⁵ Först lägger man in de lokala missväxterna på 1860-talet i en nationell ram. Eventuellt anges några detaljer om de lokala missväxternas omfattning och om hur de självägande bönderna påverkades av situationen. Sedan klagas de lokala undsättningsåtgärderna. Det brukar berättas att någon skickades till Åbo eller till någon närmare belägen stad såsom Gamlakarleby för

102. Newby, 'Finland's "Great Hunger Years" Memorials'; Forsberg, *Famines in Mnemo-history*, s. 127–128, 164.

103. Christer Kuvaja, 'Näringslivet', Christer Kuvaja et al. (red.), *Forsen och furan. Esse kommuns historia 1868–1976* (Pedersöre 2003), s. 100–101.

104. Ann-Carin Östman, 'Social-och hälsovården', Christer Kuvaja et al. (red.), *Leva fattig – dö rik. Purmo kommuns historia 1868–1976* (Pedersöre 2001), s. 303–311.

105. Allmänt om lokalhistorierna, se Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman, 'Yhteisöä purkamassa', Pirjo Markkola et al. (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu* (Helsinki 2014), s. 15–19.

att lära sig tillredning av lavbröd.¹⁰⁶ Ytterligare brukar lokalhistorikern lyfta fram olika belastningar som hindrade effektiva lokala undsättningsåtgärder (tiggare utifrån, epidemier, penningbrist, väderleksförhållanden eller korruption) och till sist konstateras att förhållandena var så svåra att så och så många dog. Eventuellt tillägger författaren en kommentar om att situationen inte var lika allvarlig som annanstans i landet.

Denna schablon är synbar i både finsk- och svenskspråkiga lokalhistorier.¹⁰⁷ Det som oftast saknas är en helhetsbild med närregionen inbegripen och en analys om varför orten i fråga drabbades på det sätt som den gjorde. Dessutom saknas ofta ett resonemang om hurdan inverkan olika åtgärder i verkligheten hade.

Vill man bortförklara krisens inverkan på det lokala och regionala livet så går det endast genom att antyda att det samtidigt var värre annorstädes, vilket alltså till en grad stämmer då det oftast går att hitta en granne som hade det sämre. Men samtidigt är detta otillräckligt för att förklara varför nöden manifesterades på det sätt som den gjorde.¹⁰⁸ Generellt brukar bygdehistorierna vara benägna att tilldela större uppmärksamhet åt nödåren än vad stadshistorierna gör.¹⁰⁹ Vissa svenskspråkiga lokalhistoriker ägnar inget intresse över huvud taget åt nödåren, utan väljer att i stället betona kusten som ett uttryck för välfärd.¹¹⁰

Som ett exempel på avsaknad av en helhetsuppfattning kan man ta berättelsen om upptäckten av blomvassens (*Butomus umbellatus*) rötter som användbart nödbrödsämne i september 1867. Både K. V. Åkerblom och Bror Åkerblom berättar i sina respektive lokalhistorier över Kvevlax, liksom det återberättas i *Svenska Österbottens historia* 2 och 3, hur upptäckten i fråga kom som en räddning för många i trakten.¹¹¹

106. Till exempel Nils Storå, *Kronoby kommuns historia 1865–1968. I Befolkning och näringsliv* (Kronoby 1979), s. 43.

107. Eero Kojonen, *Alahärmän historia II* (Alahärmä 2004), s. 25–28; Heikki Junnila, *Alajärven historia. Erämaasta kaupungiksi* (Alajärvi 1999), s. 141–145; Johannes Klockars, *Första boken om Malax* (Grankulla 1930), s. 233–241.

108. Till exempel Helge Finell, *Kaskö stads historia* (Kaskö 1983), s. 357.

109. Till exempel Sylvi Möller, *Kokkolans kaupungin historia III osa. Ajanjakso 1808–1878* (Kokkolans kaupunki, 1970), s. 385–386; Päiviö Tommila, *Jyväskylän kaupungin historia 1837–1965 I* (Jyväskylä 1972); Finell, *Kaskö stads historia*.

110. Till exempel Johan Ulfvens, 'Strandbebyggelsen – ett välfärdsfenomen', *Korsnäs historia* (Korsnäs 1981), s. 636–656.

111. K. V. Åkerblom, *Kvevlax historia* (Kvevlax 1923), s. 178–184; Bror Åkerblom, *Kvevlax historia*; Nils-Erik Nykvist, 'Den kommunala självstyrelsen på landsbygden 1865–1917', *Svenska Österbottens historia II* (Vasa 1979), s. 226–228; Kurt Jern, 'Näringsliv och lev-

Upptäckten gjordes i Kvevlax, där det vid Kyro älvs mynning fanns rikligt av växten, och insamlingen av den fick organiserade former även i finskspråkiga socknar längs Kyroälven och i Kauhava. Blomvassmjölet såldes sedan på Vasa torg till priset 2 mark per lispund, och det distribuerades även till Uleåborg. Rågmjölet kostade 3,25 mark per lispund.¹¹²

Berättelsen om blomvassens rötter är en sympatisk berättelse om Kvevlaxbornas uppfinningsrikedom under krisen, och antagligen har den en viss grund i verkligheten, men om den verkligen räddade liv är en fullständigt obevisad tes. Kvevlax mortalitet 1868 var hög enligt en svenskösterbottnisk referensram (71,0). Ovanligt hög var den också för åren 1866 och 1867: 37,1 respektive 38,7 innan blomvassen hade blivit upptäckt som nödföda.¹¹³ Också de närmaste finskspråkiga socknarna längs Kyroälven hade en väldigt hög dödlighet. Dödlighetstalen kan inte ensamma styrka tesen om blomvassen då vi i brist på en uppenbar kontrollgrupp inte vet vad vi ska jämföra dem med. Dessutom vet vi inte hur utbredd användningen av blomvassens rötter egentligen var. Vi behöver mer kvalitativ forskning kombinerad med bättre kvantitativ information om bakgrunder.

Om rotens näringsinnehåll saknar vi också forskning. Därmed är det omöjligt att dra slutsatser om vilken nytta förtärandet av växten kan ha haft. Den kan även ha haft negativa hälsoeffekter i likhet med andra nödbrödsämnen som förberetts fel och avnjutits i för stora mängder under en längre tid.¹¹⁴ Någonting kan man ändå uttyda från det faktum att växtens marknadsekonomiska utnyttjande inte verkar ha blivit långvarigt. Eventuellt kan även blomvassens rötter ha förväxlat med säv¹¹⁵ (*Schoenoplectus lacustris*) eller missne (*Calla palustris*),

nadsvillkor i svenska Österbotten från medeltiden till 1800-talets stora nödår’, *Svenska Österbottens historia* III (Vasa 1980), s. 178–181.

112. Åkerblom, *Kvevlax historia*, s. 180; Nykvist, ’Den kommunala självstyrelsen på landsbygden 1865–1917’, s. 227.

113. Turpeinen, *Nälkä vai tauti tappoi*, s. 268.

114. Barkmjöl, ren- och islandslav samt övriga vattenväxter som missne (*Calus palustris*) har studerats, men blomvassens hälsoeffekter saknas. Maanpuolustuksen tieteellinen neuvottelukunta, muonitusjaosto. ’Mahdollisuuksista tukeutua luonnonvaraisiin eläimiin ja kasveihin ravinnonlähteinä’ (Helsinki 1979); M. M. Airaksinen et al., ’Toxicity of plant material used as emergency food during famines in Finland’, *Journal of Ethnopharmacology* 18 (1986), s. 273–296.

115. Den virtuella floran: Sävs, <http://linnaeus.nrm.se/flora/mono/cypera/schoe/scholac.html> (hämtad 27.10.2021); Wasabladet 12.10.1892]

vilket åtminstone författaren av Laihelas lokalhistoria gjorde.¹¹⁶ Avnjuten i för stora mängder eller tillverkad på fel sätt är missnens rot giftig, men missne verkar ändå ha varit ett bekantare nödbrödsämne i stora delar av landet, och därmed var även ett hälsosäkert bruk antagligen mer bekant. Växternas utseende skiljer sig dock betydligt från varandra, varför missförstånd – om sådana skedde – antagligen var mer språkligt än kognitivt betingade.¹¹⁷

Vi kan inte heller bortse från det alternativet att den viktigaste nyttan av blomvassen kanske ändå var den ökade sysselsättning den gav upphov till, det vill säga dess insamling, förädling och försäljning. Om insamlingen av blomvassens rötter genererade en prisbelagd ekonomisk aktivitet så kanske den då verkligen i någon mån var en räddning. Men de få samtida tidningsartiklar som nämner denna verksamhet får åtminstone mig att tolka den som ett desperat försök att lindra nöden vilket snabbt föll i glömska. Om denna sysselsättning främst var avsedd för insamlarens eget kaloribehov så vore det lätt att avgöra nyttan av det hela om vi hade någon beräkning på näringsinnehållet, vilket vi alltså inte för tillfället har.

En lite liknande problematik angår nästan allt så kallat nödbröd. Anekdotiska källor på nödbrödsämnen finns det otaliga av och staten förde egna propagandakampanjer för ren- och islandslav. Men det är meningslöst att försöka generalisera alla surrogatämnen som nödföda. Vi borde helt enkelt först kunna definiera vad som räknas till exceptionell nödföda, vad som räknas till vardagligare surrogat och hur näringsinnehållet skiftade mellan dessa. Det vore också viktigt att bedöma matkulturen enligt regionala och säsonsberoende förutsättningar. Samtida källor är benägna att blanda ihop dessa kategorier, antagligen på grund av dålig lokal kännedom och fördomar hos observatörer. Människor kan även ha haft ett ekonomiskt intresse i att visa upp sin fattigdom genom att påvisa hur vardagligt de konsumerar ”nödbröd” för att åstadkomma skattelättnader eller för att åstadkomma förmånligare affärer. I det förindustriella samhället kunde ”af andre växter än blott sådes arter” anses som nödbröd, åtminstone enligt Johan Wallenius

116. Santeri Seppälä, *Entisaikojen Laihia* (Vaasa 1951), s. 180.

117. Se NatureGate: Missne, <http://www.luontoportti.com/suomi/sv/kukkakasvit/missne> och NatureGate: Blomvass, <http://www.luontoportti.com/suomi/sv/kukkakasvit/blomvass> (hämtad 27.10.2021).

doktorsavhandling.¹¹⁸ Från vårt perspektiv är det uppenbart att bara för att man blandar lingon eller någon annan naturvara i bröddegen och därmed fyller ut den så går det inte någon nöd på en i en absolut mening. Det finns också gott om belägg för att anta att även barkbröd, med 10–20 procent av mjölet ersatt med bark, i vissa regioner ansågs som vardaglig och normal föda och inte som nödbröd.¹¹⁹

Att blanda naturvaror i mjölet på detta sätt kan med andra ord ha att göra med smaksättning, omväxling i kost eller allmän hushållning och sparsamhet. Om födan under vanliga år är diffus blir det ännu svårare att bedöma vad nödbröd egentligen innebär under krisår. Det som vi trots allt vet är att alla skogens surrogatämnen inte är likvärdiga vare sig då det kommer till deras näringsvärde, till arbetsbördan gällande förädling eller till naturlig och allemansrättslig tillgång.¹²⁰ Förtäring av lavar mottogs inte väl bland allmogen, som förhöll sig skeptisk till behandling av någonting som man visste var giftigt och osmakligt. På många arbetsinrättningar och fattighus serverades lavar ändå.¹²¹ Bär- och svamplockning hörde till allemansrätten, men kalorivinsten var näst intill negativ om man inte kunde förvara stora mängder inför annalkande sämre tider. Bark och fiske var beroende av skogs- respektive vattenägarens omdöme samt tekniska kunnande. Uppenbarligen bidrog inte enbart spannmålets bortfall till krisen utan även svårigheten att få eventuella inkomster från binärningar och de tillgängliga surrogatämnen att räcka till i den utsträckning som krävdes. Detta är ett ytterligare motiv till varför man bör forska om nödåren mer regionalt och lokalt.

118. Johan Fredric Wallenius, *M. G. H. Afhandling om Finska allmogens nödbröd* (Åbo 1782), s. 5.

119. Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen*, s. 146; Mats Niklasson, 'Bark som människo-föda ur agrart och samiskt perspektiv', Britt Liljewall, Britt (red.), *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser* (Stockholm 1996), s. 107–125; Samuli Paulaharju, *Suomenselän wieriltä* (Porvoo 1930), s. 95; Tuulikki Kärkkäinen & Matti Kärkkäinen, *Kiuruveden historia ja sen kirjoittaja Juho Pöksyläinen 1858–1939* (Tuusula 2013), s. 112; Niilo Liakka, 'Suomen rahvaan jokapäiväinen leipä 19:nneen vuosisadan ensi kymmenillä', *HAik* (1923:1–2), s. 177–184.

120. Maanpuolustuksen tietellinen neuvottelukunta, 'Mahdollisuuksista tukeutua luonnon-varaisiin eläimiin ja kasveihin ravinnonlähteinä'.

121. Jukka Vornanen, 'Pettu vanha tuttu'. Perinteisen korvikeruokakulttuurin ja jäkälä-leipävalistuksen yhteentörmäys', Tuomas Jussila & Lari Rantanen (toim.), *Nälkävuodet 1867–1868* (Helsinki 2018), s. 171–197.

Utrymme för vidare forskning

Den ovan beskrivna narrativstrukturen i lokalhistoriska verk är på intet sätt begränsad till de svenskspråkiga historierna, utan förekommer även i de flesta finska lokalhistoriska verk. Kanske mina analyskrav går över lokalhistorikerns kompetens och allmänna förväntningar på vad en lokalhistoria borde leverera, men i förhållande till nödårsforskningen återstår det ändå tre centrala forskningsproblem:

- 1) Hur ska vi förklara kronologin i befolkningskrisen under 1860-talet för varje enskild socken?
- 2) Hur ska vi förklara mortalitetens horisontala och ojämlika spridning mellan socknarna inom Vasa län och inom svenska Österbotten. Till exempel inlandsocknarna Kuortane (finsk) och Terjärv (svensk) avviker från grannsocknarna med en betydligt mindre ökning i mortaliteten. Varför hade svenska Österbotten lägre dödlighet än finska Österbotten? Är det fråga om en statistisk slump, illusion eller kan vi definiera konkreta orsaker till fenomenet?
- 3) Hur ska vi förklara de interna mortalitetsvariationerna inom svenska Österbotten? Till exempel Närpes prosteri klarade sig lindrigare undan än Korsholm och Pedersöres prosterier.¹²² Fiskarsocknen Bergö verkar i det närmaste ha undvikit en mortalitetsökning 1868 medan omkring en sjättedel av befolkningen dog i fiskarsocknen Maxmo, med andra ord uttryckt: havet och fiskeriet kan inte ensamt förklara detta fenomen, inte heller avståndet till Vasa som för bådas del är cirka 25 kilometer. Även ön Replot upplevde en liten ökning i dödligheten 1868, dock från en redan ovanligt hög nivå åren 1866 och 1867. Hade Bergöfiskarna verkligen tillträdde till hela Österbottens bästa fiskevatten, eller var de enbart lyckosamma tack vare sitt perifera och svåråtkomliga läge vid sidan om de viktigaste landsvägarna? Kan den lägre dödligheten i Närpes prosteri verkligen förklaras enbart med ett mildare lokalklimat jämfört med de nordligare prosterierna?¹²³

För att forska i liknande frågor har ett nytt forskningsprojekt, finansierat av Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse, Otto Malms donationsfond

122. Forsberg, 'Befolkningsutvecklingen efter år 1749', s. 248.

123. Johan Ulfvens, 'Naturen i Korsnäs – karg och knapp', *Korsnäs historia* (Korsnäs 1981), s. 31.

och Kulturfonden för Sverige och Finland, startats vid Umeå universitet. Projektet *Nöd i Norden. Kontakter och kontraster mellan Väster- och Österbotten under 1860-talets misär* har som syfte att klarlägga och kartlägga hur Väster- och Österbottens socknar genomgick 1860-talets nödår och hur de skilde sig från varandra samt att identifiera lokala och regionala företeelser som skulle kunna förklara varför vissa socknar i Kvarkenregionen klarade sig bättre än andra. Målet är att skapa en demografisk databas som är regionalt och kronologiskt avgränsad till Västerbotten och Vasa län 1861–1870. Utöver denna kvantitativa del kommer det mikrohistoriska angreppssättet att tillämpas i forskningen om lokala socioekonomiska strukturer, näringsliv och handelskontakter över Kvarken. Forskningen kommer att bidra till ökad förståelse av hungerårens inverkan och mening i finlandssvensk regional- och lokalhistoria samt att belysa Kvarken som en unik transnationell kontaktzon och marknadssfär mellan Finland och Sverige. Den gör en ny öppning i svältforskningen genom att granska en svältkris på en gränsregion och lokalsamhällen som sträckte sig över statsgränser. Därmed skapar projektet nya ingredienser för bedömningen av det statliga agerandets möjligheter och faktiska inverkan på de lokala samhällenas liv i Östersjöområdets allvarligaste livsmedelskris under 1800-talet.

Om vi kan besvara dessa eller liknande detaljerade frågor som ställts ovan, innebär det att vi kommer att förstå svältkriser i andra historiska sammanhang betydligt bättre än förr. Alternativt borde vi bli ödmjukare inför det vi inte vet om svältkriser. I båda fallen finns det skäl att fortsätta forskningen om nödåren och även publicera om dem på svenska.